

С. А. Петриченко
здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 340.12 (477)

РАДЯНСЬКА ТА ПОСТРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті здійснено дослідження радянської та пострадянської історіографії проблеми розвитку інституту права власності в Україні.

В статье проведено исследование советской и постсоветской историографии проблемы развития института права собственности в Украине.

The article deals with the research of the Soviet and post-Soviet historiography of the problem of the institution of ownership development in Ukraine.

Інститут права власності як центральний інститут не лише цивільного права, але і будь-якої правової системи взагалі, постійно притягує до себе пильну увагу учених. Лише впродовж декількох останніх років вийшов друком цілий ряд досить серйозних робіт, присвячених цій проблематиці. Багато з авторів у рамках вибраної ними тематики тією чи іншою мірою звертаються до історичного аспекту досліджуваної проблеми, аналізують творчі заділи попередників, проте аналіз історіографії радянської (і пострадянської) доби є не завжди повними і всеохоплюючими, навпаки — швидше, характеризуються окремі аспекти проблеми. Однак глибоке й всебічне дослідження історіографії з цих питань має важливе наукове та практичне значення, адже, як свідчить навіть далеко неповний аналіз, зроблений в останніх публікаціях [1], в роботах істориків права у визначений період є велика кількість фактичного матеріалу, який значною мірою відображає еволюцію наукових поглядів на процеси розвитку вітчизняного інституту права власності.

Отже, дослідження проблеми є актуальним, а аналіз того, що вже зроблено у визначеному напрямку дозволить уникнути повторень і спонукає до поглиблення та розвитку наукових знань, досконалому опануванню теми. Тобто, глибокий та всебічний розгляд цього питання має важливе наукове та практичне значення.

Метою нашої роботи є проведення історіографічного огляду радянської і пострадянської доби проблеми розвитку інституту права власності в Україні.

Кількість робіт, які вийшли в світ впродовж радянського (і пострадянського) часу, що тою чи іншою мірою стосуються даної проблематики, досить значна, і детальний аналіз всього цього масиву наукової літератури потребує окремого дослідження. Тому автор, провівши детальне вивчення джерельної бази, приводить лише короткий історіографічний огляд, виділяючи тільки основні наукові напрацювання і досягнення, що відносяться до предмету дослідження — інституту права власності та кодифікації права, обмежуючись вибірконим розглядом найбільш значних, на нашу думку, історико-правових, історичних, історико-економічних і цивільно-правових робіт.

Період після жовтневої революції 1917 р. в історіографії питання права власності був надзвичайно насиченим і характеризувався значною кількістю загальних і

спеціальних робіт, присвячених проблемам власності і права власності. Це було, загалом, закономірним, оскільки, як свідчив попередній історичний досвід, всяка соціальна революція незмінно приводила до перерозподілу власності, будучи викликаною саме цими потребами, що перейшли в розряд невідкладних. Ті ж нові сили і соціальні групи, які виносилися революційними подіями на вершину влади, потребували закріплення позицій, здобутих ними, — або захоплених силою, за “революційному праву”, або ж досягнутих шляхом більш-менш демократичних перетворень, — вимагали закріплення своїх завоювань нормами загально визнаного права: визнаного як всім населенням (або хоча б його більшістю) усередині країни, так і за її межами. Саме на вирішення цієї головної задачі і спрямовувались (переважно, прямо керовані владою) зусилля провідних науковців.

Саме в цей період дослідження проблем відносин власності і їх правового врегулювання продовжуються дещо в іншому напрямку історико-правових праць: з'являються перші спеціальні праці по історії цивільного права — спільна праця Д. М. Генкіна, К. В. Рабіновича [2] й І. Б. Новіцького [3], виходить з друку робота В. Кнаппа [4] присвячена проблемам права власності в радянських республіках. Ці роботи стали безперечним досягненням юридичної науки в розвитку загального вчення про право власності й дослідження його історії.

Проблеми вивчення історичною наукою відносин власності певною мірою розглядав В. П. Ващенко, маючи як основний об'єкт свого дослідження історіографію соціально-економічного розвитку України в період феодалізму [5]. Питання дослідження історико-правовою наукою відносин власності (і частково — правовідносин власності) у феодальний період аналізували М. А. Барг [6], С. А. Покровський [7], В. В. Мавродін [8; 9], Д. С. Ліхачов [10; 11], І. М. Гапусенко [12], Ю. А. Кизилів [13].

Проте, не можна не відзначити і того, що досить значною була кількість як загальних, так і спеціальних робіт, тією чи іншою мірою присвячених окремим аспектам даної тематики. О. В. Сухобоков [14], Б. А. Шрамко [15] і ряд інших досліджували питання зародження і становлення стосунків власності на території сучасної України в прадавні часи; А. Ф. Анісімов [16; 17], В. М. Ричка [18] аналізували вплив на зародження стосунків власності релігійних поглядів і вірувань тощо.

Проблемам розпаду первіснообщинного устрою, перетворення родинно-кровної общини в сусідську територіальну, а кровних союзів — в майнові союзи, зародженню поняття власності і виникненню уявлень, що базуються на звичаєвому праві, про право власності були присвячені роботи Д. Ж. Валеєва [19], Р. Л. Хачатурова [20], С. Н. Валки [21], Я. М. Шапова [22; 23].

Окрему групу складають роботи тих авторів, які вивчали перші договори Русі з Візантією, розглядаючи їх як акти, що встановлювали право, якими легітимні норми староруського звичаю узгоджувалися з писаним візантійським правом, у тому числі й у частині регулювання правовідносин власності — це, перш за все, роботи А. М. Сахарова [24; 25], М. М. Корнєєвої-Петрулан [26] та А. Г. Кузьмін [27].

Найбільша ж кількість робіт в історіографії права власності радянського періоду була присвячена дослідженню правовідносин власності часів Київської Русі. Тією чи іншою мірою вказана проблематика розглядалася в багатьох монографічних роботах, статтях, розділах в колективних роботах тощо. Безперечний і вагомий вклад в дослідження соціально-економічного, політичного і правового устрою Київської Русі, розвитку правового регулювання стосунків власності внесли Б. Д. Греков [28; 29; 30], М. Н. Тіхоміров [31], О. П. Толочко [32], В. П. Аргунов [33], П. Крат [34].

Окремі аспекти розвитку стосунків і врегулювання правовідносин власності законодавством Київської Русі знайшли своє відображення в роботах Л. В. Черепніна [35], І. П. Беляєва [36], С. А. Покровського [37], Б. А. Рибаква [38], Н. Л. Пушкарьової [39], О. П. Толочко [40] і у ряді колективних робіт.

Значна кількість вчених, при вивченні процесів розвитку феодальних стосунків на Русі, як одну з їх складових, досить детально розглядали розвиток правовідносин власності, це: А. А. Горський [41], С. В. Юшкою [42], М. Ю. Брайчевський [43],

В. А. Голобуцький [44] та інші.

Ряд авторів, обираючи предметом свого дослідження правовий стан різних соціальних груп і верств населення Київської Русі, спеціально досліджували їх становище як суб'єктів майнових правовідносин. До таких можна віднести праці І. І. Полосіна, А. П. Аргунова, Б. Д. Грекова, С. А. Покровського, А. А. Зіміна, Б. І. Сиром'ятникова, С. В. Завадської, А. Ю. Дворніченко [45], Х. Ловмянського [46], В. В. Леоненко [47] й ін.

Досить активно розроблялися дослідниками проблеми охорони і захисту земельних володінь правовими нормами в Київській Русі. Їх вивченню присвятили свої наукові публікації Л. І. Дембо [48], М. Н. Тіхоміров [49], Л. В. Черепнін [50], О. М. Рапов [51], А. І. Гуржій [52] і В. А. Смолій [53], при цьому частина авторів будувала свої історико-теоретичні і правові конструкції на матеріалах, що характеризували правові норми земель Західної Русі [54; 55].

Значними були дослідження радянських учених з різних аспектів правовідносин власності в українських землях у складі Великого князівства Литовського. Серйозною основою для цього послужило видання ряду документальних джерел і досить значної кількості добротних джерелознавчих досліджень правових пам'яток аналізованого періоду виконаних Г. Ф. Підозерською-Уткіною [56; 57; 58], В. І. Пічетою [59], К. Е. Ліванцевим [60], С. А. Лазуткою [61], В. Рауделюнасом [62].

Різними аспектами проблеми займалися А. К. Швидько [63], М. Островська [64]; окремі сторони проблем охорони і захисту права власності розглядалися Д. Р. Лащенко [65]. Проте найбільш значний вклад у вивчення процесів розвитку правовідносин власності у Великому князівстві Литовському внесли Д. Л. Похилевич і В. І. Пічета. Так, Д. Л. Похилевич аналізував зміни в регулюванні стосунків власності унаслідок реформи Сигизмунда-Августа [66], різні аспекти права власності на землю [67] тощо. В. І. Пічета в чисельних публікаціях також звертав свою увагу на земельні правовідносини в досить широкому їх спектрі, особливо виділяючи проблеми правового регулювання стосунків земельної власності [68; 69].

Окрема частина наукових публікацій радянського періоду присвячувалася аналізу проблем регулювання стосунків власності в західно- і південноукраїнських землях німецьким і польським правом. Так, спроба історіографічного огляду дослідження радянською історичною і історико-правовою наукою різних аспектів вживання німецького права була зроблена в працях А. К. Швидько [70] М. П. Василенко [71] та інших авторів.

Істотна увага відводилася дослідниками вивченню джерел польського права і відображення в них норм інституту права власності: Б. Д. Греков опублікував текст і переклад "Польської Правди" ("Книги права") і коментарі до неї [72]; К. Е. Ліван ґрунтовно досліджував особливості розвитку правовідносин власності у польському праві в XIII–XIV ст.ст.; у 1961 р. під редакцією академіка В. М. Корецького видається "Хрестоматія пам'ятників феодальної держави і права країн Європи" [73], в якій серед інших правових пам'ятників були опубліковані "Польська Правда", "Повне зведення статутів Казимира Великого", "Статті Магдебурзького права" Бартоломея Троїцького; пізніше вийшли праці А. П. Ткача [74] і П. П. Музиченка [75]. Аналогічні проблеми досліджувались у збірці наукових робіт "Україна і Польща в період феодалізму" [76]. Вплив правового регулювання стосунків власності на соціально-економічний і політичний розвиток українських земель досліджував В. М. Маркуш [77], відзначаючи, що в цілому характерною особливістю аналізованого періоду виступала надзвичайна строкатість такого регулювання унаслідок одночасного вживання норм староруського, литовського, польського, німецького, волоського і звичаєвого права.

Певний інтерес дослідників викликали проблеми врегулювання стосунків власності звичаєвим правом України, проте спеціальних досліджень, щодо цього питання, в радянський період розвитку української історико-правової науки створено не було. Роботи, які розкривають цю тему — І. Грозовського [78], П. П. Музиченка [79], І. Й. Бойка [80; 81] з'явилися вже в 1990-х рр.

У літературі досліджуваного часу особливе місце займає проблема козацтва як одна з центральних в історії України, і, безумовно, тут також особлива увага приділяється питанню про виникнення і сутність “козацького права”. Слід зазначити, що, на відміну від українських учених XIX ст., в роботах сучасних авторів немає ідеалізації козацтва, а міститься, на наш погляд, об’єктивний аналіз проблеми виникнення і розвитку як козацтва в цілому, так і “козацького права” зокрема. Основоположною роботою, що дозволяє поетапно прослідкувати розвиток “козацького права” на основі норм українського звичаєвого права, є дослідження М. Слабченко “Соціально-правова організація Січі Запорізької”.

Ще ряд авторів розглядали сплески масових народних повстань XVI-XVII ст. як наслідок невідповідності правового регулювання стосунків власності їхньому реальному стану в суспільстві того часу. До подібних робіт, перш за все, слід віднести публікації П. В. Михайлини [82] і Д. І. Мишко [83; 84]. В роботах А. І. Барановича [85], С. Ф. Калашникової [86] поглиблено аналізувалися формування стосунків власності в українському суспільстві напередодні Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. При цьому всі вказані, як і багато інших авторів приходили до одностайного висновку, що невідповідність розподілу об’єктів права власності між різними соціальними групами, окремими індивідами соціально-станової структури тодішнього суспільства послужило одним з чинників наростання антифеодальної боротьби козаків і селянства, широко підтриманою представниками інших верств українського суспільства.

Багато праць були присвячені вивченню питань права земельної власності на українських землях в XVII-XVIII ст. ст. — це роботи А. І. Гуржія [87], І. Й. Бойка [88]. Іншими авторами — М. Е. Слабченко [89], М. Л. Рубінштейном [90] — в процесі дослідження проблем генези капіталістичних стосунків розглядалися й викликані цими процесами зміни в розвитку стосунків власності в суспільстві. Проблеми врегулювання дворянського землеволодіння законодавством XVIII ст. розкриваються в статтях Н. В. Кипріянової [91] і І. А. Гуржія [92]; селянського — В. А. Маркіної [93]; іноземних поселенців — О. В. Павлюченко [94]. Розвиток стосунків власності в містах досліджував В. А. Голобуцький [95]; взаємозв’язок неврегульованості стосунків земельної власності і селянських рухів розглядали В. А. Смолій [96] та І. Г. Рознер [97]. Роботи І. Й. Бойка [98], М. Пасічника [99], В. Ю. Павлова [100], І. Я. Терлюка [101], поряд з розглядом проблем економічного і соціального розвитку, також аналізували розвиток стосунків власності в українських землях на початку XIX ст. і їх правового врегулювання.

Таким чином, навіть вибірковий і досить стислий огляд літератури радянського і пострадянського періоду, присвяченої дослідженню різних аспектів розвитку відносин власності і права власності на українських землях дозволяє, на наш погляд, зробити загальний висновок про те, що наукове надбання даного часу досить значне — як за кількістю публікацій, так і за спектром досліджуваних авторами проблем, і за глибиною їх аналізу. Однак у той же час немає комплексного дослідження цієї проблеми на визначеному хронологічному відрізку. Наукові праці, що стосуються права власності не концентрують уваги на таких важливих проблемах, як інститут права власності у кодифікованому українському праві, особливості врегулювання майнових відносин, вплив російського законодавства на подальший розвиток права власності в Україні. Крім того, практично відсутні праці, які б комплексно освітлювали розвиток інституту права власності на всій території України, а не в окремому регіоні.

Подальші дослідження стосуватимуться проблеми розвитку інституту права власності в Україні в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [Текст] : Т 2 / [уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур; С. Д. Гринько та ін.] / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — 1168 с.
2. Генкин, Д. М. История советского гражданского права (1917–1947 гг.) [Текст] / Д. М. Генкин, К. В. Рабинович, И. Б. Новицкий. — М. : Юриздат, 1949. — 544 с.

3. *Новицкий, И. Б.* История советского гражданского права [Текст] / И. Б. Новицкий. — М. : Госюриздат, 1957. — 327 с.
4. *Кнапп, В.* Собственность в странах народной демократии [Текст] / В. Кнапп ; под ред. С. Н. Братуся. — М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1954. — 448 с.
5. *Ващенко, В. П.* Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма [Текст] / В. П. Ващенко. — Одесса : Одесск. гос. ун-т, 1982. — 126 с.
6. *Барг, М. А.* Буржуазная историография о социальной структуре средневекового общества [Текст] / М. А. Барг // Вопросы истории. — 1966. — № 12. — С. 82–99.
7. *Покровский, С. А.* Киевская Русь в работах советских историков [Текст] / С. А. Покровский // Советская книга. — 1946. — № 3–4. — С. 18–27.
8. *Мавродин, В. В.* Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси [Текст] / В. В. Мавродин // История СССР. — 1962. — № 1. — С. 52–74.
9. *Мавродин, В. В.* Советская историография Древнерусского государства [Текст] / В. В. Мавродин // Вопросы истории. — 1967. — № 12. — С. 53–72.
10. *Лихачев, Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение [Текст] / Д. С. Лихачев. — М.-Л. : АН СССР, 1947. — 499 с.
11. *Лихачев, Д. С.* О летописном периоде русской историографии [Текст] / Д. С. Лихачев // Вопросы истории. — 1948. — № 9. — С. 21–40.
12. *Гапушенко, І. М.* Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму [Текст] / І. М. Гапушенко // Український історичний журнал. — 1968. — № 1. — С. 141–144.
13. *Кизилов, Ю. А.* Советская историография феодальной раздробленности и форм государственного строя средневековой Руси [Текст] / Ю. А. Кизилов // История СССР. — 1979. — № 2. — С. 87–104.
14. *Сухобоков, О. В.* Населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням Київської Русі [Текст] / О. В. Сухобоков // Український історичний журнал. — 1971. — № 6. — С. 63–70.
15. *Шрамко, Б. А.* Господарство лісостепових племен на території України (VII–III ст. до н.е.) [Текст] / Б. А. Шрамко // Український історичний журнал. — 1971. — № 1. — С. 53–61.
16. *Анисимов, А. Ф.* Духовная жизнь первобытного общества [Текст] / А. Ф. Анисимов. — М.-Л. : Наука, 1966. — 243 с.
17. *Анисимов, А. Ф.* Этапы развития первобытной религии [Текст] / А. Ф. Анисимов. — М.-Л. : Наука, 1967. — 162 с.
18. *Ричка, В. М.* Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства [Текст] / В. М. Ричка // Український історичний журнал. — 1989. — № 6. — С. 76–87.
19. *Валеев, Д. Ж.* Обычное право и начальные этапы его генезиса [Текст] / Д. Ж. Валеев // Правоведение. — 1974. — № 6. — С. 18–27.
20. *Хачатуров, Р. Л.* Некоторые методические и теоретические вопросы становления древнерусского права [Текст] / Р. Л. Хачатуров. — Иркутск : Иркутск, гос. ун-т, 1974. — 139 с.
21. *Валк, С. Н.* Начальная история древнерусского частного акта [Текст] / С. Н. Валк // Вспомогательные исторические дисциплины. — М.-Л. : АН СССР, 1937. — С. 285–318.
22. *Щапов, Я. Н.* О функциях общины в Древней Руси [Текст] / Я. Н. Щапов // Общество и государство феод. России : [Сб. ст.]. — М., 1975. — С. 13–21.
23. *Щапов, Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси XI–XIII вв. [Текст] / Я. Н. Щапов. — М. : Наука, 1978. — 292 с.
24. *Сахаров, А. Н.* Русско-византийский договор 907 г.: реальность или вымысел летописца? [Текст] / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. — 1978. — № 2. — С. 115–135; № 3. — С. 98–115.
25. *Сахаров, А. Н.* Русько-Візантійський договір 971 р. [Текст] / А. Н. Сахаров // Український історичний журнал. — 1982. — № 10. — С. 53–66.
26. *Корнеева-Петрулан, М. М.* К изучению состава и языка договоров русских с греками [Текст] / М. М. Корнеева-Петрулан // Ученые записки Московского государственного университета. — 1952. — Вып. 150. — С. 255–281.
27. *Кузьмин, А. Г.* Об истоках древнерусского права [Текст] / А. Г. Кузьмин // Советское государство и право. — 1985. — № 2. — С. 110–119.
28. *Греков, Б. Д.* Киевская Русь [Текст] / Б. Д. Греков. — М. : Учпедгиз, 1949. — 510 с.
29. *Греков, Б. Д.* О закупе Русской Правды [Текст] / Б. Д. Греков // Ученые записки Казанского педагогического института. — 1941. — Вып. 4. — С. 174–177.
30. *Греков, Б. Д.* Русская Правда и ее славянское окружение [Текст] / Б. Д. Греков // Известия АН СССР. Сер. История и философия. — 1952. — Т. 9. — № 2. — С. 105–114.
31. *Тихомиров, М. Н.* Русская Правда. (К 200-летию открытия памятника) [Текст] / М. Н. Тихомиров // Историк-марксист. — 1938. — Кн. 5. — С. 138–155.
32. *Толочко, А. П.* Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология [Текст] / А. П. Толочко. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.
33. *Аргунов, П. А.* О закупах Русской Правды [Текст] / П. А. Аргунов // Известия АН СССР. — 7 серия. Отд. обществ. наук. — Л., 1934. — № 10. — С. 777–798.
34. *Крат, П.* Українська стародавність [Текст] / П. Крат. — Торонто-Буенос-Айрес : [Б.в.], 1958. — 285 с.
35. *Черепнин, Л. В.* Основные этапы развития феодальной собственности на Руси [Текст] / Л. В. Черепнин // Вопросы истории. — 1953. — № 4. — С. 31–47.

36. *Беляев, И. П.* Договор найма в древнем русском праве [Текст] / И. П. Беляев // Русский исторический журнал. — Пг., 1918. — Кн. 5. — С. 3–32.
37. *Покровский, С. А.* О наследственном праве древнерусских смердов [Текст] / С. А. Покровский // Советское государство и право. — 1946. — № 3–4. — С. 56–65.
38. *Рыбаков, Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. [Текст] / Б. А. Рыбаков // Советская археология. — М.–Л., 1940. — № 6. — С. 227–257.
39. *Пушкарёва, Н. Л.* Правовое положение женщины в средневековой Руси [Текст] / Н. Л. Пушкарёва // Советское государство и право. — 1985. — № 4. — С. 121–126.
40. *Толочко, О. П.* Про походження поземельної форми данини на Русі в IX–X ст. [Текст] / О. П. Толочко // Український історичний журнал. — 1986. — № 8. — С. 104–109.
41. *Горский, А. А.* К вопросу о предпосылках и сущности генезиса феодализма на Руси [Текст] / А. А. Горский // Вестник Московского университета. — Сер. 8. История. — 1982. — № 4. — С. 72–81.
42. *Юшков, С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі [Текст] / С. В. Юшков. — К.; АН УРСР, 1939. — 210 с.
43. *Брайчевский, М. Ю.* О времени сложения феодализма в Древней Руси [Текст] / М. Ю. Браичевский, В. И. Довженок // Вопросы истории. — 1950. — № 8. — С. 60–77.
44. *Голобуцкий, В. О.* Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків [Текст] / В. О. Голобуцкий // Український історичний журнал. — 1973. — № 9. — С. 25–39.
45. *Дворниченко, А. Ю.* К вопросу о “процениках” [Текст] / А. Ю. Дворниченко // Вестник Ленинградского университета. — 1979. — № 14. — Сер. История, литературоведение. — Вып. 3. — С. 109–111.
46. *Ловмянский, Х.* О происхождении русского боярства [Текст] / Х. Ловмянский // Восточная Европа в древности и средневековье : [Сб. статей]. — М., 1978. — С. 93–100.
47. *Леоненко, В. В.* “Руська Правда” — дзеркало соціального буття наших предків [Текст] / В. В. Леоненко // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 2. — С. 88–94.
48. *Дембо, Л. И.* Юридическая природа феодальной земельной собственности [Текст] / Л. И. Дембо // Научная серия Ленинградского государственного университета: Тезисы докладов по секции юридических наук. — Л., 1945. — С. 29–32.
49. *Тихомиров, М. Н.* Условное феодальное держание [Текст] / М. Н. Тихомиров // Академику Б. Д. Грекову: сб. статей. — М. : АН СССР, 1952. — С. 100–104.
50. *Черепнин, Л. В.* Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII века) [Текст] / Л. В. Черепнин // Вопросы истории. — 1953. — № 4. — С. 38–63.
51. *Рапов, О. М.* К вопросу о земельной ренте в Древней Руси в домонгольский период [Текст] / О. М. Рапов // Вестник Московского университета. — Сер. История, 1968. — № 1. — С. 52–65.
52. *Гуржій, О. І.* Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму [Текст] / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. — 1985. — № 3. — С. 71–80.
53. *Смолий, В. А.* Як і коли почала формуватися українська нація [Текст] / В. А. Смолий, О. І. Гуржій. — К. : Наук. думка, 1991. — 108 с.
54. *Савич, А. А.* Борьба феодалов в Галицко-Волынской Руси [Текст] / А. А. Савич // Ученые записки Московского государственного педагогического института. — 1937. — Вып. 1. Сер. История. — № 2. — С. 70–89.
55. *Пашуто, В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси [Текст] / В. Т. Пашуто. — М. : АН ССР, 1950. — 331 с.
56. *Подозерская, Г. Ф.* Второй Литовский статут [Текст] / Г. Ф. Подозерская // Исторические записки. — М., 1945. — № 17. — С. 53–75.
57. *Подозерская-Уткина, Г. Ф.* Судебник Казимира Ягеллона [Текст] / Г. Ф. Подозерская-Уткина // Научный бюллетень Ленинградского государственного университета. — 1946. — № 7. — С. 42–44.
58. *Подозерская-Уткина, Г. Ф.* Третий Литовский статут (1588 г.) [Текст] / Г. Ф. Подозерская-Уткина // Труды Библиотеки АН СССР. — М.–Л., 1948. — Т. 1. — С. 151–155.
59. *Пичета, В. И.* Изучение Литовских статутов в новейшей историко-юридической литературе (1918–1940) [Текст] / В. И. Пичета // Известия АН СССР. Сер. истории и философии. — М., 1946. — Т. 3. — С. 31–42.
60. *Ливанцев, К. Е.* Полный свод статутов Казимира Великого [Текст] / К. Е. Ливанцев // Правоведение. Известия ВУЗов. — 1958. — № 4. — С. 102–107.
61. *Лазутка, С. А.* Первый Литовский Статут [Текст] : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. д-ра истор. наук : спец. 07.00.02 / С. А. Лазутка. — Вильнюс : Вильнюсский гос. ун-т, 1974. — 39 с.
62. *Рауделюнас, В.* Українські списки Другого Литовського статуту [Текст] / В. Рауделюнас // Архіви України. — 1978. — № 4. — С. 69–76.
63. *Швидько, А. К.* Соціально-економічний розвиток України в XIV—середині XVIII століття [Текст] / А. К. Швидько. — Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т, 1988. — 83 с.
64. *Островская, М.* Волость и ее закрепощение [Текст] / М. Островская // Труд в России. — Л., 1924. — С. 132–146.
65. *Лашенко, Д. Р.* Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій [Текст] / Д. Р. Лашенко : У 2-х ч. [зб. праць]. — Львів : [Б.в.] — 4.1. — 1925. — 67 с; 4.2. — 1927. —

- 87 с.
66. *Похилевич, Д. Л.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве [Текст] / Д. Л. Похилевич // Ученые записки Ярославского педагогического института. — 1945. — Вып. 7. — С. 1–42.
67. *Похилевич, Д. Л.* Рух феодальної земельної ренти у Великому князівстві Литовському в XIV–XVI вв. [Текст] / Д. Л. Похилевич // Історичні записки. — К., 1950. — № 31. — С. 191–221.
68. *Пичета, В. И.* “Волочная устава королевы Боны и устава на волоки” [Текст] / В. И. Пичета // Труды Белорусского государственного университета. — Мн., 1922. — № 1. — С. 147–164.
69. *Пичета, В. И.* “Наказ старостам и державцам и волочная устава” [Текст] / В. И. Пичета // Труды Белорусского государственного университета. — Мн., 1922. — № 2. — С. 229–245.
70. *Швидько, А. К.* Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV–XVIII вв. [Текст] / А. К. Швидько // Вопросы немецкой истории и историографии. — М., 1975. — Вып. 3. — С. 125–136.
71. *Василенко, М. П.* Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618–1648 рр.) [Текст] / М. П. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К. : ВУАН, 1928. — С. 290–301.
72. *Греков, Б. Д.* Текст і переведення Польської Правди (“Книги права”) [Текст] / Б. Д. Греков // Греков, Б. Д. Вибрані праці / Б. Д. Греков. — М. : АН СРСР, 1957. — Т. 1. — С. 410–422.
73. Хрестоматія пам'яток феодального господарства і права стран Європи [Текст] / Под ред. В. М. Корещкого. — М. : Госюриздат, 1961. — 950 с.
74. *Ткач, А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України [Текст] / А. П. Ткач. — К. : Наук. думка, 1968. — 356 с.
75. *Музыченко, П. П.* Магдебургское право в Украине [Текст] / П. П. Музыченко // Юридический вестник. — 1994. — № 3. — С. 38–51.
76. Україна і Польща в період феодалізму [Текст] : [Зб. наук, праць] / АН УРСР. Ін-т історії України. — К. : Наук. думка, 1991. — 135 с.
77. *Маркуш, В. М.* Соціально-економічне становище Мармарощини в XIV–XVII ст. [Текст] / В. М. Маркуш // Український історичний журнал. — 1971. — № 7. — С. 93–96.
78. *Грозовський, І. М.* Козацьке право [Текст] / І. М. Грозовський // Право України. — 1997. — № 6. — С. 76–80.
79. *Музыченко, П. П.* Звичай як джерело права в Українських землях у XIV–XVI століттях [Текст] / П. П. Музыченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1999. — № 1. — С. 10–16.
80. *Бойко, І. Й.* Право власності за Кодексом українського права 1743 р. [Текст] / І. Й. Бойко // Матеріали III регіональної наукової конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”. — Львів, 1997. — С. 43–49.
81. *Бойко, І. Й.* Правове становище населення Гетьманщини за Кодексом 1743 р. [Текст] / І. Й. Бойко. — Львів, 1997. — 29 с.
82. *Михайлина, П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) [Текст] / П. В. Михайлина. — К. : Наукова думка, 1975. — 231 с.
83. *Мишко, Д. І.* Селянсько-козацьке повстання під проводом Павла Бута [Текст] / Д. І. Мишко // Український історичний журнал — 1967. — № 6. — С. 133–135.
84. *Мишко, Д. І.* Повстання під проводом Якова Остринина і Дмитра Гуні [Текст] / Д. І. Мишко // Український історичний журнал. — 1968. — № 4. — С. 130–133.
85. *Баранович, А. І.* Україна напередодні Визвольної війни середини XVII ст.: (Соціально-економічні передумови війни) [Текст] / А. І. Баранович. — М. : АН СРСР, 1959. — 211 с.
86. *Калашникова, С. Ф.* Социально-экономическое и политическое положение Украины накануне Освободительной войны [Текст] / С. Ф. Калашникова // Ученые записки Московского государственного педагогического института. — 1949. — Т. 60. — Каф. истории СССР. — Вып. 2. — С. 43–99.
87. *Гуржий, О. І.* Право в українській козацькій державі: Друга половина XVII–XVIII ст. [Текст] / О. І. Гуржий. — К., 1994. — 105 с.
88. *Бойко, І. Й.* Договірне право Гетьманщини за “Правами, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. [Текст] / І. Й. Бойко // Право України. — 1998. — № 5. — С. 98–100.
89. *Слабченко, М. Е.* Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни [Текст] / М. Е. Слабченко. — Одеса : Держ. вид-во України, 1922. — Ч. 1. Господарство Гетьманщини в XVII–XVIII ст. — 208 с.
90. *Рубинштейн, Н. Л.* Крепостное хозяйство и зарождение капиталистических отношений в XVIII в. [Текст] / Н. Л. Рубинштейн // Ученые записки Московского государственного университета. — 1946. — Вып. 87. История СССР. — С. 100–125.
91. *Киприянова, Н. В.* К вопросу о дворянском землевладении в законодательстве XVIII в. [Текст] / Н. В. Киприянова // Вестник Московского университета. — Сер. 8. История. — 1983. — № 1. — С. 57–68.
92. *Гуржий, И. А.* К вопросу о характере помещичьего хозяйства на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. [Текст] / И. А. Гуржий // Исторические записки. — М., 1950. — № 34. — С. 333–338.
93. *Маркина, В. А.* Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е гг. XVIII ст. [Текст] / В. А. Маркина. — К. : Изд-во Киевск. ун-та, 1971. — 221 с.
94. *Павлюченко, О. В.* Сербські військово-землеробські поселення в Україні у XVIII ст. [Текст] /

- О. В. Павлюченко // Український історичний журнал. — 1981. — № 2. — С. 101–108.
95. Голобуцький, В. А. Російські вчені про стан ремесла та промисловості на Україні [Текст] / В. А. Голобуцький // Український історичний журнал. — 1977. — № 6. — С. 110–116.
96. Смолий, В. А. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. [Текст] / В. А. Смолий // Український історичний журнал. — 1975. — № 10. — С. 96–103.
97. Рознер, І. Г. Участь українців у селянській війні 1773–1775 рр. [Текст] / І. Г. Рознер // Український історичний журнал. — 1974. — № 4. — С. 74–83.
98. Бойко, І. Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. [Текст] / І. Й. Бойко // Право України. — 1999. — № 3. — С. 88–90.
99. Пасічник, М. Розвиток земельної власності козаків Лівобережної України у другій половині XVII ст. [Текст] / М. Пасічник // Республіканець. — 1994. — № 1. — С. 161–167.
100. Павлов, В. Ю. Метод систематизації імушественных правоотношений в гражданском праве [Текст] / В. Ю. Павлов // Государство и право. — 1999. — № 1. — С. 34–40.
101. Терлюк, І. Я. Історія держави і права України [Текст] / І. Я. Терлюк. — К. : Атіка. 1999. — 190 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Національної академії державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 17 березня 2010 року)*

Надійшла до редакції 16.04.2010

